

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Het land van herkomst : perspectieven op verbondenheid met Marokko, 1960-2010

Bouras, N.

Citation

Bouras, N. (2012, November 27). *Het land van herkomst : perspectieven op verbondenheid met Marokko, 1960-2010*. Verloren BV, Hilversum. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/20180>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/20180>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/20180> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Bouras, Nadia

Title: Het land van herkomst : perspectieven op verbondenheid met Marokko, 1960-2010

Date: 2012-11-27

2 Theorieën omtrent transnationalisme, lacunes en operationalisering

Veel migranten leven nu met een gevoel van ontheemding. Hen wordt, door de Nederlandse samenleving, de binding met de eigen cultuur ontzegd. Hun identiteit wordt dus ontkend. Door de pijn van ontheemding zoeken zij controle, zekerheid, in de eerste plaats bij de mensen die zij het beste kennen en het meeste vertrouwen. Als succesvolle, participerende transnationale burgers kunnen migranten een brugfunctie vervullen. Tussen culturen, landen en religies. Tussen traditie en moderniteit. En ook van de huidige nationale, naar binnen gerichte mentaliteit naar een open, op de wereld gerichte houding waarin respect voor diversiteit in mondiale verbanden centraal staat.¹

In een opiniestuk in *NRC Handelsblad* van het laatste weekend van januari 2007, betoogden Halleh Ghorashi, Ruud Lubbers en Naema Tahir, alle drie leden van Worldconnectors – een collectief van prominenten uit de politiek, media, overheid, wetenschap, bedrijfsleven en maatschappelijke organisaties dat zich inzet voor een duurzame, diverse en vreedzame wereld – dat het Nederlandse integratie- en migratiebeleid op de helling moest. In de visie van de Worldconnectors moet de overheid migranten omarmen als transnationale burgers, hun meervoudige identiteiten en bindingen accepteren en een positieve houding ontwikkelen ten aanzien van transnationaal burgerschap. De term ‘transnationalisme’, die in academische kringen vanaf de jaren 1990 enorm aan populariteit won, vindt nauwelijks weerklank in politieke en publieke debatten. Om de vraag te kunnen beantwoorden waarom dat zo is, moeten de verschuivingen in het gebruik van de term ‘transnationalisme’ in academische debatten in kaart worden gebracht. Dat is de insteek van dit hoofdstuk.

De literatuur over transnationalisme is het laatste decennium verveelvoudigd. In dit hoofdstuk zal ik die literatuur gedeeltelijk bespreken. Niet alle publicaties, in binnen- en buitenland, passeren de revue. Hier ligt de nadruk op een meer theoretische benadering van het concept transnationalisme en daardoor vallen de beschrijvende studies buiten het perspectief van dit hoofdstuk. In de literatuur bestaat geen overeenstemming over de betekenis van transnationalisme. Sommige onderzoekers zien transnationalisme als een onderdeel van globalisering; anderen stellen dat het een nieuw begrip is voor een oud fenomeen.² De laatste auteurs beschouwen transnationalisme als een nieuwe manier van kijken naar sociale verschijnselen. Sommigen zien transnationalisme als het gevolg van de globalisering; anderen stellen dat de verbondenheid met het land van herkomst zal afnemen naarmate migranten integreren in het land van vestiging. Behalve om de banden gaat het bij transnationalisme dus ook om de

gevolgen van die banden, waarbij in de literatuur dikwijls alleen de negatieve gevolgen belicht worden. Het gaat dan om de vraag in hoeverre langdurige en intensieve banden met het herkomstland gevolgen hebben voor integratie. Dat verbondenheid met het herkomstland integratie zou vertragen wordt overigens meer verondersteld dan bewezen. Bovendien is er voor de positieve gevolgen van transnationalisme nauwelijks aandacht in de literatuur.

Transnationalisme, de 'marginal man' en diaspora

Het begrip 'transnationalisme' werd geïntroduceerd in de jaren 1970 om de internationale betrekkingen van niet-staatelijke actoren, zoals niet-gouvernementele organisaties en multinationals, te omschrijven.³ Pas in de jaren 1980 werd het als concept gebruikt om de migratie- en vestigingsprocessen te duiden die volgden na het restrictieve toelatingsbeleid in Europa in het begin van de jaren 1970. Het was in deze periode dat onderzoek uitwees dat migranten en hun gezinnen zich op grote schaal vestigden in Europa en de Verenigde Staten en tegelijkertijd hechte banden onderhielden met hun herkomstland. Dat deze migranten noch terugkeerden naar hun land van herkomst, noch volledig assimileerden was voor sommige onderzoekers een aanwijzing dat transnationalisme een belemmering vormde voor integratie.⁴

In de jaren 1990 groeide het concept in populariteit door het werk van Glick-Schiller, Basch en Szanton-Blanc.⁵ Deze Amerikaanse onderzoekers betoogden dat migranten in toenemende mate betrokken zijn bij grensoverschrijdende economische, politieke, sociale en culturele banden. Ze stelden dat de 'nieuwe' sociale werkelijkheid een nieuw licht werpt op de migratiepopulatie. Hun conclusie is dan ook:

Their lives cut across national boundaries and bring two societies into a single social field [...] We argue that a new conceptualisation is needed in order to come to terms with the experiences and consciousness of this new migrant population. We call this new conceptualisation 'transnationalism', and describe the new type of migrants as transmigrants.⁶

De term 'transnationalisme' was relatief nieuw, maar het leven in twee werelden werd reeds door andere auteurs voor hen beschreven en geïnterpreteerd. De Amerikaanse socioloog Robert Park introduceerde in 1928 de zogenaamde 'marginal man'.⁷ De 'marginal man' leefde in twee werelden en zou daarom nooit een geslaagde integratie kunnen doormaken. Hij was namelijk:

A cultural hybrid, a man living and sharing intimately in the cultural life and traditions of two distinct peoples; never quite willing to break, even if he were permitted to do so, with his past and his traditions, and not quite accepted, because of racial prejudice, in the new society in which he now sought to find a place. He was a man on the margin of two cultures and two societies, which never completely interpenetrated and fused.⁸

De 'marginal man' bleef populair tot in de jaren 1980.⁹ De term, die Park vooral gebruikte voor het beschrijven van Joodse migranten in de Verenigde Staten, was duidelijk niet positief bedoeld. De 'transnational man' van Glick-Schiller, Basch en Szanton-Blanc had aanvankelijk wel een min of meer positieve connotatie en wekte de

associatie op met kosmopolitisme. Het was een connotatie die reeds spoedig door het publieke en politieke debat werd veranderd, zoals ik verderop zal laten zien. De vervanging van de 'marginal man' door de 'transnational man' in academische debatten had te maken met de nieuwe positieve betekenis die aan de banden van migranten met hun herkomstland werd gehecht.

Studies over transnationalisme zijn verwant aan studies over diaspora. Voordat het begrip 'transnationalisme' aan populariteit won, was de term 'diaspora' al enige tijd in omloop.¹⁰ De invulling van beide concepten komt in grote mate overeen, al ligt de nadruk bij transnationalisme meer op de economische en sociaal-culturele aspecten en bij diaspora meer op de politieke dimensie van grensoverschrijdende banden. Diaspora's worden wel gezien als een specifieke vorm van transnationale gemeenschappen. Het kenmerkende van een diaspora is dat er sprake is van een collectiviteit, waarbinnen politieke banden zich zowel op het land van herkomst als op het land van vestiging richten.¹¹ Sommige herkomstlanden gebruiken de term 'diaspora' als ze refereren aan hun emigranten. Dat doen ze om politieke loyaliteit te bevorderen onder hun buitenlandse onderdanen.¹²

Transnationalisme als proces

Sinds de introductie van transnationalisme in migratiestudies is er een stortvloed aan publicaties verschenen. Vooral in antropologische, sociologische en politieke studies, in Nederland en daarbuiten, is de belangstelling voor het onderwerp groot. De transnationalisme-benadering verlegde de aandacht van een preoccupatie met assimilatie in de ontvangende samenleving naar meervoudige identiteiten en banden van migranten. Hoewel Nederlandse migratieonderzoeken zich met name richten op de integratie van migranten in de Nederlandse samenleving, verschenen ook hier de afgelopen jaren meerdere publicaties die de transnationale banden van specifieke migrantengroepen in Nederland beschrijven.¹³ Belangrijke conclusie van deze studies is dat integreren in het vestigingsland en een oriëntatie op het herkomstland niet per definitie tegenstrijdige sociale processen zijn. In politieke en publieke debatten is de dominante opvatting echter dat banden met het herkomstland een bedreiging vormen voor de integratie van migranten in het vestigingsland.¹⁴

Het concept 'transnationalisme' wordt in meerdere wetenschappelijke disciplines toegepast om verschillende en uiteenlopende processen en ontwikkelingen te beschrijven, waardoor onduidelijk wordt wat transnationalisme nu werkelijk inhoudt.¹⁵ Sommige onderzoekers concentreren zich op de factoren die transnationalisme over een langere periode en gedurende opeenvolgende generaties mogelijk maken. Daarbij worden de omvang en de mate van institutionalisering van transnationale banden in beschouwing genomen.¹⁶ Andere onderzoekers geven meer betekenis aan feitelijke banden. De onderzoekers Portes, Guarnizo en Landolt stellen bijvoorbeeld dat bij de bestudering van transnationale banden de nadruk zou moeten liggen op individuen en hun netwerken, waarbij de omringende collectieve gemeenschap en instituties worden betrokken.¹⁷

Bij Portes c.s. gaat het om migranten die uit economische motieven regelmatig hun thuisland verlaten om elders handel te drijven. Met deze smalle omschrijving

van transnationalisme sluiten zij alledaagse banden van 'gewone' migranten uit, zoals het sturen van geld naar achtergebleven familieleden of de aanschaf van een huis in het herkomstland. Volgens Portes c.s. vinden deze alledaagse banden niet plaats binnen een professionele context. Bovendien zouden ze niet nieuw, onderscheidend en periodiek zijn.

Welke banden (sociale, politieke of economische) migranten ontwikkelen, en met welke intensiteit en frequentie dat gebeurt, is onder meer afhankelijk van de aard van hun migratie.¹⁸ Migranten die uit politieke motieven hun land hebben verlaten onderhouden over het algemeen andere banden met hun herkomstland dan arbeidsmigranten. Bij de eerste groep migranten ligt de nadruk op politieke banden, terwijl arbeidsmigranten economische en sociaal-culturele banden onderhouden. De banden van politieke vluchtelingen zijn formeler van aard en vinden plaats binnen geïnstitutionaliseerde structuren, terwijl de banden van arbeidsmigranten meer ad hoc en informeel zijn.

Nieuw, duurzaam en gestuurd

In de literatuur over transnationalisme domineren drie thema's: het nieuwe van het verschijnsel, de duurzaamheid van banden met het herkomstland en de rol van herkomst- en vestigingslanden in de sturing van banden. De vraag in hoeverre transnationalisme een nieuw verschijnsel is, houdt de wetenschappelijke gemoederen al lang bezig.¹⁹ Oude en nieuwe onderzoeken benadrukken dat internationale migratie altijd tot banden met achterblijvers leidde en dat transnationalisme dus niets nieuws is onder de zon.²⁰ Desalniettemin betogen veel auteurs dat het hedendaagse transnationalisme fundamenteel verschilt met het transnationalisme uit vroeger tijden vanwege technologische ontwikkelingen en snelle en goedkope transportmogelijkheden.²¹ Technologische ontwikkelingen maken communicatie makkelijker en goedkoper, wat resulteert in een grotere frequentie, snelheid en regelmaat in contacten dan vijftig jaar geleden mogelijk was.²² Andere onderzoekers betwijfelen of transnationalisme wijdverbreid is, en suggereren dat transnationale betrokkenheid afneemt naarmate de tijd verstrijkt, en verwachten dat het nauwelijks van betekenis zal zijn voor nieuwe generaties.²³

Het tijdsverloop speelt een belangrijke rol bij de vraag in hoeverre transnationalisme een duurzaam verschijnsel is. Neemt transnationale betrokkenheid af bij een langer verblijf in het vestigingsland? Met andere woorden: zal met een verdere integratie en de opkomst van nieuwe generaties de oriëntatie op het land van herkomst afnemen? In de literatuur over transnationalisme is er over het algemeen weinig aandacht voor jongeren.²⁴ Sommige auteurs stellen dat zelfs wanneer kinderen geboren zijn in het land waar hun ouders zich gevestigd hebben en nooit het land van herkomst bezocht hebben, ze opgroeien in gezinnen waar mensen, goederen en culturele en religieuze gebruiken van elders aanwezig zijn en daarmee hebben ze een band met het herkomstland.²⁵ Recente literatuur buigt zich over de specifieke vraag in hoeverre kinderen sociaal-culturele, economische en politieke banden onderhouden met het land waar hun ouders geboren zijn.²⁶ Enerzijds benadrukken deze stu-

dies dat transnationale banden niet van wezenlijk belang zullen zijn in het leven van migrantenkinderen. Degenen die wel transnationale banden aangaan, zullen dat niet op dezelfde wijze en met dezelfde intensiteit doen als hun ouders.²⁷ Anderzijds, zo betogen dezelfde studies, zullen de behoefte en de mogelijkheid om de blik te richten op het herkomstland veranderen afhankelijk van de levensfase waarbinnen de kinderen zich bevinden. Het is bijvoorbeeld denkbaar dat bij het aangaan van een huwelijk met een partner uit het land van herkomst of bij gezinsuitbreiding kinderen van migranten de behoefte krijgen om banden aan te halen met het herkomstland.²⁸ De socioloog Gowricharn stelt dat de meetbaarheid van duurzame transnationale betrokkenheid afhankelijk is van de definitie van transnationalisme.²⁹ Als transnationalisme omschreven wordt als de banden van een individu met het land van herkomst dan zal de betrokkenheid vermoedelijk afnemen. Naarmate de migrantengemeenschap in het land van vestiging zich uitbreidt, zal de culturele overdracht evenredig toenemen, met als resultaat dat een onafhankelijke culturele gemeenschap zal ontstaan die waarschijnlijk banden zal aangaan met gemeenschappen met een gedeelde afkomst in andere landen. Transnationale betrokkenheid krijgt hierdoor een nieuwe invulling die volgens Gowricharn typerend is voor de zogenaamde tweede generatie, en wezenlijk anders is dan het transnationalisme van de (arbeids)migranten. De voorbarige conclusie dat transnationalisme met de tijd zal afnemen is volgens Gowricharn gedeeltelijk het gevolg van het beperkte perspectief op slechts twee landen: het land van herkomst en het land van vestiging.³⁰

Bij de rol van staten gaat het om de gevolgen van transnationalisme voor het integratieproces van migranten. Centraal in deze discussie staat de vraag of grensoverschrijdende oriëntaties en betrekkingen de grenzen van de verzorgingsstaat ondermijnen en de sociale cohesie bedreigen.³¹ De veronderstelling hierbij is dat door technologische vooruitgang en globalisering staten onder druk komen te staan en hun soevereiniteit verliezen.³² Het voortdurend pendelen tussen het herkomstland en het vestigingsland zou ertoe leiden dat migranten zich niet primair verhouden tot het land waarin ze wonen. Sommige auteurs kwalificeren deze ontwikkeling als positief: migranten creëren een transnationale sociale 'ruimte' die zich bevindt tussen hun land van herkomst en hun land van vestiging.³³

De rol van de staat wordt ook op een andere manier belicht. Recente studies benadrukken namelijk dat niet alleen migranten belangrijke actoren zijn bij het creëren en onderhouden van transnationale banden, maar dat zowel herkomstlanden als vestigingslanden met hun beleid transnationale betrokkenheid sturen.³⁴ Overheden kunnen niet alleen de grenzen bewaken of verruimen van transnationale 'ruimtes', maar ook banden bevorderen door het bijvoorbeeld onmogelijk te maken om de oorspronkelijke nationaliteit op te geven.³⁵ Een cruciaal aspect is het belang dat landen van herkomst en vestiging hebben bij een sterke binding met het herkomstland. Vestigingslanden kunnen baat hebben bij het in stand houden van banden met het herkomstland, omdat hiermee de mogelijkheid van terugkeer in stand wordt gehouden. Herkomstlanden kunnen belang hebben bij het bevorderen van banden met emigranten omdat hun geldovermakingen een bron van inkomsten zijn.³⁶

Verschillen tussen categorieën migranten

Onderzoek van Snel, Engbersen en Leerkes onder migranten in Nederland heeft aangetoond dat verbondenheid met het herkomstland een vanzelfsprekend onderdeel is van het leven van alle migranten.³⁷ Er zijn echter wel verschillen tussen groepen. De auteurs onderzochten drie categorieën migranten: etnische minderheden (Marokkanen en Antillianen), vluchtelingen (uit Irak en voormalig Joegoslavië) en *expats* (uit de Verenigde Staten en Japan). Aan deze categorisering ligt de veronderstelling ten grondslag dat het verband tussen transnationalisme en integratie kan verschillen per herkomstland en per sociale klasse.³⁸ Sommige onderzoeken laten zien dat voor migranten met een middenklassepositie in het vestigingsland de oriëntatie op de eigen cultuur of het herkomstland een symbolische waarde heeft, zonder dat dit hun integratie afremt.³⁹ Voor migranten met een zwakke sociale positie in het vestigingsland kan betrokkenheid op het herkomstland echter leiden tot verdere marginalisering in het vestigingsland.⁴⁰

Het onderzoek van Snel c.s. laat zien dat alle migrantengroepen intensief contact onderhouden met familie en vrienden in het herkomstland, culturele bijeenkomsten bezoeken in Nederland, in meer of mindere mate op de hoogte zijn van politieke ontwikkelingen in het herkomstland en geld en goederen naar familie sturen. De belangrijkste conclusie van hun onderzoek is dat transnationale betrokkenheid bij alle migranten in gelijke mate voorkomt, ongeacht opleidingsniveau of sociaal-economische positie.⁴¹ Verschillen hebben betrekking op de aard van de migratie naar Nederland. Vluchtelingen (uit Irak en voormalig Joegoslavië) onderhouden meer politieke banden en hoogopgeleide arbeidsmigrantengroepen onderhouden meer economische banden. Marokkanen, Irakezen en migranten uit voormalig Joegoslavië sturen vaker geld naar hun familie in het herkomstland dan Amerikanen, Irakezen en Japanners. De reden hiervoor is dat achterblijvers in Amerika, Irak en Japan minder afhankelijk zijn van financiële steun.

Als alle typen transnationale banden bij elkaar genomen worden, dan blijkt dat Joegoslaven en Amerikanen het sterkst betrokken zijn bij hun herkomstland. Japanners en Marokkanen, maar vooral Irakezen en Antillianen onderhouden verhoudingsgewijs minder banden met het herkomstland. De onderzoekers concluderen hieruit dat er geen eenduidig verband bestaat tussen de mate van integratie en de mate van verbondenheid met het herkomstland.⁴² Het is dus onjuist dat Marokkanen en Antillianen, migranten met een vermeende zwakke integratiepositie, transnationaler zijn dan migrantengroepen met een sterke economische en sociale positie. Het onderzoek van Snel c.s. bewijst het tegendeel: migranten met een sterke economische en sociale positie hebben een veel sterkere oriëntatie op het herkomstland.⁴³

De conclusie dat er geen verband bestaat tussen transnationalisme en integratie is niet nieuw. Veel opvallender is dat de onderzoekers niet opmerken dat verbondenheid met het herkomstland vooral wordt aangemerkt als een probleem wanneer het gaat over migranten uit niet-westerse landen. Banden van westerse migranten worden in tegenstelling tot banden van niet-westerse migranten nauwelijks geproblematiseerd en minder geduid in termen van weigering tot integratie. Toch worden verschillen tussen migrantengroepen geconstrueerd in politieke debatten, waar transnationalis-

me gekoppeld wordt aan discussies over loyaliteit. De banden van Amerikanen met hun herkomstland worden niet beschouwd als teken van disloyaliteit, terwijl de banden van Marokkanen met Marokko wel als zodanig worden ervaren.

Dat niet alleen het migratiemotief transnationaal gedrag beïnvloedt, wordt bevestigd door onderzoek naar de transnationale activiteiten van Burundese asielzoekers in Nederland.⁴⁴ Dat onderzoek laat zien dat verblijfstatus, politieke status, technologische mogelijkheden, economisch en sociaal kapitaal allemaal belangrijke factoren zijn. Net als Marokkaanse migranten sturen Burundese asielzoekers geld naar achtergebleven familieleden, bellen naar familie, reizen geregeld naar het herkomstland en onderhouden contacten met landgenoten via religieuze en politieke organisaties in Nederland. Net als de Marokkanen van het eerste uur kunnen Burundese asielzoekers zonder verblijfstatus niet reizen naar hun herkomstland. Wie weinig te besteden heeft, is niet in staat geld over te maken. En net als de Marokkaanse politiek dissidenten in de jaren 1970, kunnen Burundese politieke vluchtelingen niet vrij reizen naar hun herkomstland.

Verschillen tussen migrantengroepen met betrekking tot hun verbondenheid met het land van herkomst hebben voorts ook te maken met de sociale, economische en politieke context in het vestigingsland. Dat impliceert dat migrantenpopulaties in Nederland en omringende landen niet inwisselbaar zijn. De houding van het vestigingsland ten aanzien van migranten of hun herkomstland en de aanwezigheid van een migrantenstructuur zijn bepalend voor de aard en intensiteit van transnationale verbondenheid. Als gevolg hiervan ontwikkelt het transnationalisme van Marokkanen in Nederland zich op een andere manier dan het transnationalisme van Marokkanen elders in Europa. Als voormalige kolonisator neemt Frankrijk bijvoorbeeld een andere houding aan ten aanzien van Marokko dan Nederland.⁴⁵ De invloed van het vestigingsland op de wijze waarop migranten invulling geven aan hun transnationale betrokkenheid is aangetoond door Halleh Ghorashi in haar onderzoek naar Iraanse vrouwen in Nederland en de Verenigde Staten.⁴⁶ Het gaat in dit onderzoek om vrouwen met dezelfde politieke achtergrond die hun herkomstland ontvluchtten in de nadagen van de revolutie van 1979. Vanwege het ontbreken van een Iraanse gemeenschap in Nederland en het negatieve discours over migranten voelen vrouwen zich minder thuis in Nederland dan hun landgenotes in de Verenigde Staten waar wel sprake is van een Iraanse gemeenschap.

Er zijn ook verschillen tussen de transnationale verbondenheid van Marokkanen in Nederland en die van Marokkanen in Spanje en Italië. De migratie naar Italië en Spanje kwam later op gang en bestond voornamelijk uit vrouwen. Dat betekende dat de vrouwen die zich zelfstandig vestigden in Zuid-Europa kostwinnaar werden en hun families in Marokko financieel ondersteunden.⁴⁷ Hun landgenotes in Nederland, die zich in het kader van de gezinshereniging aansloten bij hun echtgenoten, migreerden niet primair om economische motieven en hadden daardoor een bescheiden bijdrage in de financiële ondersteuning van de familie in Marokko.

Veranderingen door de tijd heen

Er zijn in de vele publicaties over transnationalisme drie punten die tot op heden onderbelicht zijn gebleven. In de eerste plaats is er nauwelijks aandacht voor verandering in de aard van de banden door de tijd heen. Transnationalisme kan na verloop van tijd een meer symbolische invulling krijgen, terwijl banden zich kunnen verplaatsen van het individuele niveau (steun aan familieleden) naar het collectieve niveau (steun aan gemeenschappen of organisaties). Ontwikkelingen in het herkomst- of het vestigingsland kunnen deze overgang bespoedigen, vertragen of omkeren. Regimeveranderingen kunnen leiden tot hernieuwde oriëntaties op het herkomstland. Politieke veranderingen of gebeurtenissen buiten het herkomst- en vestigingsland kunnen gevolgen hebben voor veranderingen in oriëntaties op het land van herkomst. De terroristische aanslagen in New York en Washington in 2001 leidden niet alleen tot een toename van anti-islam retoriek in Nederland, en daarmee tot een heroriëntatie op (de cultuur van) het herkomstland, maar ook tot een toenemende belangstelling van onderzoekers voor transnationale religieuze banden van migranten.⁴⁸ Bij veranderingen in de tijd is voorts de omvang en de samenstelling van de migrantengemeenschap van belang. Bij een kleine gemeenschap is de oriëntatie op het herkomstland over het algemeen sterk.⁴⁹ De oprichting van eigen organisaties, scholen en kranten – wat allemaal slechts mogelijk is bij een gemeenschap van redelijk grote omvang en daarmee voldoende financiële en organisatorische draagkracht – leidt tot een sterkere oriëntatie op de eigen cultuur en gemeenschap, waardoor het herkomstland naar de achtergrond verdwijnt.

Gevolgen van verschuiving in betekenissen

Op de tweede plaats is er tot op heden weinig aandacht voor de eerdergenoemde politieke lading die het begrip transnationalisme heeft gekregen. Banden met het herkomstland hebben een negatieve connotatie in het politieke discours en worden gezien als een obstakel voor integratie. Onderzoek ligt in het verlengde van die veronderstelling en bestudeert in hoeverre transnationalisme integratie belemmert.⁵⁰

Een belangrijke vraag die aansluit bij problematisering van banden is de (verschuivende) betekenis die landen (van herkomst en vestiging) aan transnationalisme geven. Banden met het herkomstland worden in politieke en publieke debatten positief of negatief geduid, afhankelijk van de groep die de banden onderhoudt. De banden van Marokkanen worden doorgaans negatief uitgelegd, terwijl de banden van Amerikanen geen onderwerp van politiek debat zijn. Het perspectief op verbondenheid met het herkomstland kan overigens verschuiven, zoals in dit onderzoek zal blijken. Afhankelijk van de betekenis die aan transnationalisme wordt toegekend (positief of negatief), kunnen landen de banden van migranten aanmoedigen of problematiseren.

Er vond in de literatuur, zoals gezegd, een verschuiving plaats van ‘marginal man’ naar diaspora en vervolgens naar de ‘transnational man’. Met de verschuiving in termen, is ook de connotatie veranderd; in academische kringen had ‘marginal man’ een negatieve connotatie, en de ‘transnational man’ heeft een positieve connotatie.

Diaspora heeft een politieke connotatie en verwijst naar een collectief, terwijl transnationalisme een meer culturele en persoonlijke connotatie heeft. De implicatie is dat transnationale betrokkenheid een zelfopgelegde keuze is, terwijl bij diaspora betrokkenheid een gedwongen keuze is. Alle drie de termen verwijzen min of meer naar hetzelfde, maar ze werden wel als nieuwe concepten gepresenteerd. In de academische literatuur werd transnationalisme geïntroduceerd als een nieuw fenomeen. Onderzoekers namen bewust en expliciet afstand van nauw verwante begrippen, zoals diaspora en 'marginal man', om het 'nieuwe' van het verschijnsel te benadrukken, en daarmee in zeker zin ook het problematische.

De verschillende betekenissen die aan verbondenheid met het herkomstland worden toegeschreven kunnen tot gevolg hebben dat migranten zich in- of uitgesloten voelen. Een afwijzing van banden met het herkomstland door het vestigingsland kan leiden tot gevoelens van uitsluiting bij migranten, en daarmee de oriëntatie op het herkomstland vergroten en de identificatie met leden van dezelfde etnische groep versterken.⁵¹ Migrant die een minderheidspositie innemen in het vestigingsland zijn geneigd vast te houden aan de eigen culturele en religieuze identiteit als ze geconfronteerd worden met discriminatie of achterstelling.⁵² De behoefte om de eigen culturele identiteit te koesteren wordt hiermee groter.⁵³ Anderzijds kunnen ervaringen van acceptatie en waardering in het vestigingsland gevoelens van uitsluiting wegnemen.⁵⁴

Transnationalisme in relatie tot gender, etniciteit en klasse

In de vele studies over transnationalisme is nauwelijks aandacht voor de vraag in hoeverre gender de invulling van banden met het herkomstland beïnvloedt.⁵⁵ Mannen en vrouwen krijgen vanuit de samenlevingen in het herkomstland en het vestigingsland verwachtingen en rollen opgelegd, die in sterke mate bepalen welke invulling ze geven aan hun banden met het herkomstland.⁵⁶ De onderzoeken die een genderperspectief hanteren laten zien dat banden met het herkomstland voor mannen en vrouwen verschillende betekenissen hebben.⁵⁷ De banden die mannen onderhouden krijgen vorm in het zichtbare, georganiseerde publieke domein, terwijl de banden van vrouwen in het minder zichtbare, informele privé-domein plaatsvinden.⁵⁸ Door de grotere zichtbaarheid zijn de banden van mannen meer onderwerp van onderzoek en worden ze vaker geproblematiseerd in politieke en publieke discussies. Banden van vrouwen worden in de wetenschappelijke literatuur anders geduid: meerdere studies hebben aandacht voor transnationaal moederschap, dat wil zeggen de zorgtaken van vrouwen over lange afstanden.⁵⁹ Transnationaal vaderschap is geen onderwerp van onderzoek, terwijl bijvoorbeeld gastarbeiders ook zorgden voor hun achtergebleven gezinnen.

Meerdere studies tonen aan dat migratie over het algemeen leidt tot statusverlies en een neerwaartse sociale mobiliteit bij mannen, terwijl het leidt tot meer vrijheid en positieverbetering bij vrouwen.⁶⁰ De posities van mannen en vrouwen in het vestigingsland hebben gevolgen voor de invulling van banden met het herkomstland. Mannen zullen hun statusverlies compenseren door banden met het herkomstland te versterken of te benadrukken en vrouwen zullen hun nieuwe vrijheid of nieuwe sta-

tus proberen vast te houden door banden met het herkomstland te verminderen of te vermijden.⁶¹

De aard van transnationale verbondenheid kan voorts verklaard worden door de klassepositie van migranten.⁶² De klassepositie heeft vooral betrekking op de bestedingsmogelijkheden van migranten. Het onderhouden van banden is een kostbare bezigheid: migranten met meer middelen kunnen een bredere invulling geven aan transnationalisme dan migranten met minder bestedingsmogelijkheden. Vrouwen, die in het kader van gezinshereniging hun mannen nareidsen, hadden aanvankelijk minder te besteden aan hun transnationale banden dan vrouwen die primair uit economische motieven migreerden. Vrouwen die in het kader van gezinshereniging naar Nederland kwamen mochten van overheidswege niet direct werken. De klassepositie van gezinsherenigers werd vrijwel altijd afgemeten aan of bepaald door die van hun echtgenoot. Als vrouwen over een eigen inkomen beschikken zullen ze meer banden onderhouden met het herkomstland, is mijn veronderstelling.

Tenslotte zijn er verschillen die betrekking hebben op etniciteit. De mate van uitsluiting van bepaalde groepen in het herkomstland kan invloed hebben op gevoelens van verbondenheid met dat land. Migrantengroepen die in hun herkomstland een minderheidspositie bekleedden en gediscrimineerd werden, geven een andere invulling aan hun transnationale banden dan de migranten voor wie dat niet gold.⁶³ Banden met de discriminerende staat zullen minder voorkomen dan banden met achtergebleven familie, is mijn hypothese. Anderzijds kunnen migrantengroepen die uitgesloten en achtergesteld werden, vanuit hun vestigingsland strijden voor positieverbetering. Dat gold bijvoorbeeld voor Berberorganisaties, die zoals we zullen zien in Nederland strenden voor de verbetering van de positie van de Berbertaal- en cultuur.⁶⁴

Operationalisering van transnationalisme

In veel onderzoeken over transnationalisme is onduidelijk wat centraal staat: de *migrantengroepen* of de *banden*? Aangezien ik antwoord zoek op de vraag *welke* banden *wanneer* en *hoe* onderhouden worden, beschouw ik de banden als de analyse-eenheid. Het gaat daarbij om banden in het sociaal-culturele, politieke en economische domein. De meeste studies over transnationalisme behandelen deze drie domeinen gezamenlijk of apart van elkaar. In werkelijkheid is er veel overlap. Daarom kies ik in mijn onderzoek niet voor een strikte indeling in de voornoemde drie domeinen, maar bestudeer ik op chronologische wijze de drie perioden van de Marokkaanse migratie naar Nederland en de daarbij behorende banden met het herkomstland. Omdat ik in mijn onderzoek geïnteresseerd ben in de vraag *wie* banden onderhoudt en *waarom*, richt ik mij op individuele migranten. Hoe banden werden ingevuld werd beïnvloed door overheden en migrantenorganisaties, terwijl de organisaties ook weer een geïnstitutionaliseerde invulling van die banden waren. Via migrantenorganisaties worden collectieve banden georganiseerd en onderhouden. Tegenover het transnationalisme van 'onderop' is er ook sprake van transnationalisme van 'bovenaf' dat wordt bepaald door het overheidsbeleid van zowel het vestigingsland als het herkomstland ten aanzien van de migrantenpopulatie. Deze benadering geeft antwoord op de vraag wat de rol is van het vestigings-

en herkomstland bij het creëren en versterken van banden met het herkomstland. Ik benader transnationalisme dus op individueel niveau (migranten), op collectief niveau (migrantenorganisaties) en op staatsniveau (overheden en staatsinstituten).

In schema 2 vat ik, op basis van de literatuur, de factoren samen die de aard en continuïteit van de banden beïnvloeden en de verwachte richting van die banden. In dit schema zijn bovendien factoren opgenomen die wel van invloed zijn, maar die in de literatuur nog niet veel aandacht hebben gekregen. In schema 3 geef ik de banden met het herkomstland weer. Deze schema's dienen als leidraad voor de hoofdstukken die volgen. De factoren die opgesomd worden in schema 2 geven ook een antwoord op de vraag in hoeverre dit verhaal over Marokkanen en hun banden opgaat voor andere migrantengroepen in Nederland. Het schema kan immers ook voor die groepen worden ingevuld.

SCHEMA 2 FACTOREN DIE DE AARD VAN BANDEN BEÏNVLOEDEN, OP BASIS VAN DE LITERAATUUR

Factoren	Veronderstelde richting van banden
Omvang en samenstelling migrantengemeenschap	Kleine gemeenschap (m) → sterke oriëntatie op herkomstland Grote gemeenschap (m/v) → sterke oriëntatie op vestigingsland
Verblijfsduur	Langer verblijf → afname banden
Aard van migratie	Vluchtelingen → meer politieke banden in formele sfeer Arbeidsmigranten → meer sociaal-culturele en economische banden in informele sfeer
Verblijfsstatus	Illegale status en geringe rechten → sterkere oriëntatie op land van herkomst, maar ook geen mogelijkheid tot reizen naar herkomstland
Technologische mogelijkheden	Telefoon en internet → grotere frequentie, snelheid en regelmaat in contacten
Transportmogelijkheden	Vliegen → grotere frequentie, snelheid en regelmaat in contacten
Levenscyclus	Jong en ongehuwd → minder banden Gehuwd en gezin → meer banden
Positie in vestigingsland	Marginale positie → sterke oriëntatie op herkomstland
Duiding van banden	Negatieve duiding/afwijzing van → sterke oriëntatie op herkomstland
Klasse	Meer bestedingsmogelijkheden → meer banden Minder bestedingsmogelijkheden → minder banden
Opleidingsniveau	Betere scholing → meer op de hoogte van ontwikkelingen in het land van herkomst, brieven schrijven en lezen
Gender	Neerwaartse sociale mobiliteit mannen → sterkere oriëntatie op het land van herkomst Opwaartse sociale mobiliteit vrouwen → sterke oriëntatie op vestigingsland
Etniciteit	Achtergestelde positie in herkomstland → meer familiebanden, minder sterke formele oriëntatie op herkomstland
Religie	Oprichting van moskeeën → versterking religieuze gemeenschap en identiteit en grotere oriëntatie op herkomstland
Politieke situatie in herkomstland	Politieke onrust in herkomstland → organiseren van demonstraties pro en anti regime

SCHEMA 3 INDICATOREN VOOR BANDEN MET HET HERKOMSTLAND

Ondernemerschap: import en export
Geldovermakingen
Goederen sturen
Participatie in culturele, politieke of religieuze bijeenkomsten
Organiseren van onderwijs in de eigen taal en cultuur; opzetten eigen scholen en kranten
Op de hoogte blijven van politieke ontwikkelingen in land van herkomst
Deelnemen aan demonstraties
Bellen en schrijven
Huis of land kopen in land van herkomst; investeren in bedrijf land van herkomst
Geld doneren aan liefdadigheidsinstellingen
Reizen naar het land van herkomst
Televisiekijken via satellietschotel